

Antoni Jackowski

Instytut Geografii i Gospodarki
Przestrzennej
Uniwersytet Jagielloński
ul. Grodzka 64
31-044 Kraków

Danuta Ptaszycka-Jackowska

Instytut Gospodarki Przestrzennej
i Komunalnej w Krakowie
pl. Na Stawach 1
30-107 Kraków

Izabela Soljan

Instytut Geografii i Gospodarki
Przestrzennej
Uniwersytet Jagielloński
ul. Grodzka 64
31-044 Kraków

**ŚWIATOWY SYSTEM OŚRODKÓW
PIELGRZYMKOWYCH**

Zarys treści: Rozważania koncentrują się wokół pojęcia światowego systemu ośrodków pielgrzymkowych i zjawiska pielgrzymowania w świecie współczesnym. Zwrócono uwagę na wzajemne relacje między ośrodkami, wynikające zarówno z ich struktury przestrzennej, jak i funkcjonalnej. Wskazano najważniejsze centra pielgrzymkowe w poszczególnych religiach, ze szczególnym uwzględnieniem ośrodków chrześcijańskich. W części końcowej zarysowano główne kierunki rozwoju migracji i miejsc pielgrzymkowych.

Słowa kluczowe: pielgrzymki, migracje pielgrzymkowe, sanktuaria.

1. WPROWADZENIE

Celem artykułu jest przedstawienie fenomenu pielgrzymowania w świecie współczesnym i związane go z nim systemu ośrodków pielgrzymkowych. Pielgrzymowanie od dawna należy do popularnych praktyk religijnych, u podstaw których leży chęć dotarcia i obcowania z Absolutem w miejscach wybranych i uświęconych Jego obecnością. Punktem docelowym pielgrzymek są więc miejsca szczególne – sanktuaria, miejsca święte. Występują one właściwie we wszystkich religiach, na całej kuli ziemskiej. Pielgrzymki należą do zjawisk o charakterze ponadkonfesyjnym i ponadczasowym. Wędrowki do uświęconych miejsc istniały od początku dziejów człowieka, zapewne odbywały się już w czasach prehistorycznych. Można je zatem uznać za jedną z najstarszych form migracji wynikających z motywów pozaekonomicznych, podobnie jak turystyka w szerokim tego słowa znaczeniu. Ważną rolę w rozwoju pielgrzymowania odegrał świat antyczny. Do dnia dzisiejszego zachowały się źródła pozwalające odtworzyć staro-

**THE WORLD SYSTEM
OF PILGRIMAGE CENTRES**

Abstract: The discussion focuses on the notion of the world system of pilgrimage centres and the phenomenon of pilgrimage in the contemporary world. The authors emphasize the correlations among the centres, resulting from both their spatial and functional structure. The most significant pilgrimage centres in individual religions have been mentioned, with particular consideration of the Christian ones. Towards the end of the article, the main development trends in pilgrimage migrations and destinations have been outlined.

Key words: pilgrimage, pilgrimage migrations, sanctuaries.

1. INTRODUCTION

The aim of this article is to present the phenomenon of pilgrimage in the contemporary world and the system of pilgrimage centres. Pilgrimage has long been a popular form of religious practice, originating from the desire to reach and experience the Absolute in sanctified places. Pilgrimage destinations are therefore special places – sanctuaries and holy sites occurring in all religions and all over the world. Pilgrimages are beyond confession and timeless. Trips to holy sites date back to the beginnings of human history and are very likely to have taken place in prehistoric times. They can be therefore regarded as one of the oldest forms of migration for non-economic reasons, similar to tourism in the broad sense of the term.

The phenomenon of pilgrimage developed greatly in antiquity. We still

zyczne pielgrzymki odbywane m. in. w Egipcie, Mezopotamii, Palestynie, Arabii, Persji, Indiach, Chinach, Mezoameryce, Grecji czy Rzymie. Zjawisko pielgrzymowania wpisało się trwale w wiele religii nowożytnych, zarówno uniwersalnych, jak i narodowych czy też plemiennych. W islamie pielgrzymka do Mekki (*hajj*) stanowi jeden z pięciu podstawowych nakazów (filarów) tej religii. Także w religiach wschodnich – buddyzmie czy hinduizmie – pielgrzymki mają podstawowe znaczenie, w pewnym sensie warunkując możliwość uzyskania ostatecznego wyzwolenia. W chrześcijaństwie pielgrzymki były od początku „peryferyjną” praktyką religijną w stosunku do centralnego w Kościele kultu liturgicznego. Jednak na przestrzeni wieków zyskały ogromną popularność, wynikającą często z wiary pątników w specjalną moc doświadczaną w sanktuariach, zapewniającą odnowę duchową i otrzymanie wielu łask.

Współcześnie pielgrzymowanie jest jednym z ważniejszych zjawisk religijnych, kulturowych oraz społeczno-ekonomicznych. Szacuje się, iż corocznie w wędrówkach o podłożu religijnym kierujących się do ośrodków o zasięgu ponadregionalnym bierze udział około 300 mln osób, z czego prawie 150 mln stanowią chrześcijanie. Oblicza się, że w samej Europie około 50 mln chrześcijan, głównie katolików, poświęca swe wakacje (lub ich część) dla odbywania pielgrzymek.

Pomimo iż zjawisko pielgrzymowania jest obecne w większości religii i wyznań, a celem pielgrzymów jest zawsze miejsce święte, trzeba rozważyć, czy można mówić o jednym światowym systemie ośrodków pielgrzymkowych. Samo pojęcie „system” oznacza „skoordynowany układ elementów, zbiór tworzący pewną całość uwarunkowaną logicznym uporządkowaniem jego części składowych”. Wydaje się, że ze względu na wzajemne relacje zachodzące pomiędzy ośrodkami pielgrzymkowymi należy wyróżnić system ośrodków związanych z daną religią czy wyznaniem, np. system ośrodków chrześcijańskich (czy nawet katolickich, prawosławnych), muzułmańskich, hinduistycznych. Relacje między ośrodkami wynikają bowiem zarówno z ich struktury funkcjonalnej (hierarchicznej), jak i przestrzennej. W tak rozumianych systemach ośrodków pielgrzymkowych można wyodrębnić główne (najważniejsze) centra, odgrywające pierwszorzędną rolę dla wyznawców danej religii. Przykładowo, dla chrześcijan funkcję taką pełni Jerozolima (dla katolików dodatkowo Rzym), dla muzułma-

have access to sources which allow us to recreate antique pilgrimages made in Egypt, Mesopotamia, Palestine, Arabia, Persia, India, China, Meso-America, Greece and Rome. They are an inseparable part of many new age religions and can be universal, national or tribal. In Islam a pilgrimage to Mecca (the *hajj*) is one of the five elementary principles of faith. In eastern religions, like Buddhism or Hinduism, pilgrimages are of utmost importance, almost a condition for obtaining redemption. In Christianity pilgrimages have always been a 'peripheral' religious practice in relation to the Church liturgical cult. However, throughout the centuries, they have gained considerable popularity, often based on the pilgrims' faith in the unique experience of a sanctuary to secure spiritual rebirth and eternal grace.

Contemporary pilgrimage is one of the most important religious, cultural and socio-economic phenomena. It is estimated that every year about 300 million people (including 150 million Christians) take part in religious pilgrimages to centres larger than those at a regional level. In Europe alone about 50 million Christians, mainly Catholics, devote their holidays (or a part of them) to pilgrimage.

Although pilgrimage is present in most religions and creeds, and its destination is always a holy site, there arises the question of whether we can talk about a single world system of pilgrimage centres. The very notion of a system means 'a coordinated group of elements constituting a certain whole, based on a logical order of its components'. It appears that due to the relations between pilgrimage centres, we should isolate systems of centres linked to a given religion or creed, e.g. a system of Christian centres (or even Catholic or Eastern Orthodox), Muslim or Hindu. Relations among the centres are based on their functional (hierarchical) and spatial structure. In systems understood in this way we can isolate the main centres which play the most important role for the followers of a given religion. For example, for Christians it will be

nów Mekka, dla wyznawców hinduizmu Varanasi (Benares). Pozycja tych ośrodków, niezmienną przez wieki, wynika przede wszystkim z uwarunkowań historyczno-religijnych. Główne centra pielgrzymkowe są odwiedzane przez wiernych z całego obszaru wpływów danej religii. W pewnych okresach ściągają one szczególnie wielu pątników. Odnosi się to zwłaszcza do hajj'u (za zwyczaj przybywa wówczas od 1,5 do 2,5 mln osób, przy czym ze względu na bezpieczeństwo pielgrzymów liczba wiz wjazdowych do Arabii Saudyjskiej jest limitowana), pielgrzymek do Rzymu z okazji Roku Jubileuszowego (w 2000 r. ponad 20 mln pątników), czy wędrówek w hinduizmie związanych ze świętem Kumbh Mela (Allahabad 2001 r. – ponad 20 mln). W niektórych przypadkach ośrodek pielgrzymkowy przyciąga wyznawców kilku religii, np. Jerozolima – chrześcijanie, Żydzi, muzułmanie, Varanasi (Indie) – wyznawcy hinduizmu, buddyzmu, islamu i dżinizmu, Szczyt Adama (Sri Lanka) – buddyści, muzułmanie, w mniejszym zakresie chrześcijanie i wyznawcy hinduizmu, Izumo (Japonia) – wyznawcy buddyzmu i shintoizmu).

We współczesnym świecie można zaobserwować nasilającą się koncentrację migracji pielgrzymkowych do kilku czy kilkunastu głównych ośrodków. Spośród pielgrzymów chrześcijańskich ok. 50 mln (ponad 30%) wędruje do 20 (0,3% ogółu) najważniejszych centrów kultu religijnego. Dla katolików tymi ośrodkami są zwłaszcza Rzym, Jerozolima, Lourdes, Fatima, Częstochowa, a poza Europą meksykańska Guadalupe. Pielgrzymi prawosławni pielgrzymują zwłaszcza na świętą Górę Athos, do Jerozolimy, na wyspę Tinos, do ośrodków kultu religijnego dawnej Rusi oraz do polskiej Grabarki. Podobne zjawisko koncentracji ruchu pielgrzymkowego w najważniejszych ośrodkach obserwujemy również w innych religiach. I tak na przykład, w islamie 15 świętych miast przyciąga ponad 25% pielgrzymów muzułmańskich, z tego sama Mekka ponad 5%. Podobnie spośród hinduistycznych ośrodków kultu religijnego o zasięgu ponadregionalnym ponad 30% pielgrzymów wędruje do siedmiu „świętych miast”, zwłaszcza Varanasi i do ośrodków związanych ze świętem Kumbh Mela. Ponadto milionową frekwencję notuje się również w przypadku kilku ośrodków związanych z innymi religiami czy wyznaniem.

Należy w tym miejscu poczynić pewną dygresję, niezmiernie jednak istotną dla naszych dalszych rozważań. Mianowicie w przypadku tak de-

Jerusalem (for Catholics also Rome), for Muslims – Mecca, for Hindus – Varanasi (Benares). The importance of these centres, unchanged through centuries, is rooted in history. The main pilgrimage centres are visited by believers from all the areas influenced by their religion. In certain periods they attract particularly great numbers; the *hajj*, for example, usually numbers 150–250,000 people, with the number of visas to Saudi Arabia limited for the benefit of the pilgrims' safety. In the Jubilee Year (2000) Rome attracted over 20 million pilgrims, as did the Hindu *Kumbh Mela* festival (Allahabad in 2001). In some cases a pilgrimage centre attracts the followers of different religions, e.g. Jerusalem is visited by Christians, Jews and Muslims; Varanasi (India) by Hindus, Buddhists, Muslims and Jains; Adam's Peak (Sri Lanka) by Buddhists, Muslims and, in smaller numbers, by Christians and Hindus; Izumo (Japan) by Buddhists and Shintoists.

In the contemporary world we can observe a growth of pilgrimage 'migrations' to several main centres. Among Christian pilgrims, about 50 million (over 30%) travel to 20 (0.3%) of the most important centres of religious cults. For Catholics they are Rome, Jerusalem, Lourdes, Fatima and Częstochowa, and outside Europe, Guadalupe in Mexico. Eastern Orthodox pilgrims travel to Mount Athos, to Jerusalem, to the island of Tinos, to the religious cult centres of old Russia and to the Polish Grabarka. A similar movement concentrating on the most important centres is also observed in other religions for instance, in Islam, 15 holy cities attract over 25% of Muslim pilgrims, Mecca alone over 5%. Similarly in Hinduism, over 30% of pilgrims travel to seven holy cities, especially to Varanasi and *Kumbh Mela*. About one million pilgrims visit a small number centres of other religions.

We should make a digression at this point which is extremely important for further discussion. In such a delicate matter as religion, it is difficult to determine the status of individual centres merely on the basis of the numbers of

likatnej materii, jaką jest religia, trudno o randze poszczególnych ośrodków wnioskować jedynie na podstawie frekwencji przybywających do nich wiernych. Frekwencja w danym ośrodku jest bowiem wypadkową szeregu czynników. Z jednej strony może to być bowiem liczebność wyznawców danej religii (w skali świata, kraju lub regionu), usytuowanie geograficzne ośrodka czy też stopień dostępności sanktuarium dla poszczególnych grup wyznawców (np. nie dopuszczanie kobiet czy określonych grup społecznych), z drugiej zaś strony stopień rozwoju infrastruktury komunikacyjnej, zamożność ludności, poziom świadomości religijnej, tradycja pielgrzymowania, a także ranga sanktuarium w sieci obiektów dziedzictwa kulturowego w skali światowej i krajowej. Na przestrzeni wieków często zdarzało się – i zdarza nadal – że o natężeniu przyjazdu pielgrzymów decydowały uwarunkowania polityczne. Surowe przepisy zakonne sprawiły, że główny duchowy ośrodek prawosławia – świętą górę Athos – odwiedza rocznie nie więcej niż 100 tys. wiernych. Odległość najważniejszego ośrodka buddyzmu Bodh Gaya (Indie) od wielu regionów zamieszkałych przez wyznawców tej religii oraz ubóstwo większości ludności wyznającej buddyzm sprawiają, że rocznie liczba pielgrzymów nie przekracza 500 tys. osób. Niestabilna sytuacja polityczna na Bliskim Wschodzie przez lata nie sprzyjała – i nie sprzyja nadal – wyjazdom pielgrzymów do Jerozolimy i innych świętych miejsc tego regionu. Wreszcie przykład prawosławnych ośrodków kultu religijnego na terenie Rosji i Ukrainy jest najlepszą ilustracją wpływu sytuacji politycznej na zanik praktyk religijnych, w tym również pielgrzymek. Dopiero w ostatnich latach jesteśmy świadkami odradzania się życia religijnego na tamtych terenach. Niekiedy sytuacja ekonomiczna wyznawców danej religii, jak też uwarunkowania polityczne powodowały powstawanie w różnych okresach dziejowych sieci „zastępczych” – wobec głównego sanktuarium – ośrodków kultu religijnego, którego nawiedziny (jednokrotne lub kilkukrotne) rekompensowały pielgrzymkę do głównego dla danej religii czy kraju ośrodka, do którego dostęp był ograniczony lub nawet niemożliwy. Tak pojawiły się na przykład europejskie Jerozolimy (kalwarie) czy dość liczne „małe Shikoku” (buddyzm, Japonia). W islamie kilkakrotne nawiedziny niektórych ośrodków w różnych regionach świata równoważą w świadomości muzułmanów odbycie pielgrzymki hajj do Mekki.

pilgrims. The popularity of a given centre depends on several factors. On the one hand, it may be the general number of the followers of a given religion (in the world, country or region), the geographical location of the centre, or its accessibility to certain groups of believers (note the restrictions for women or some social groups). On the other hand, the determining factor may be the development of transport infrastructure, wealth, religious awareness or pilgrimage tradition, as well as the status of a sanctuary within the network of world and national cultural heritage centres. Over the centuries it has often happened, and still happens, that politics determines the intensity of pilgrimage movement. The main Eastern Orthodox centre, Mount Athos, is visited by not more than 100,000 believers a year, due to the severe rules of the order. The distance between the most important Buddhist centre, Bodh Gaya (India), and many regions inhabited by the followers of the religion, as well as their poverty, are the reasons why the number of pilgrims does not exceed 500,000 a year. For years the unstable political situation in the Middle East has been unfavourable for pilgrimages to Jerusalem and other holy sites of the region. Finally, the example of the Eastern Orthodox centres in Russia and Ukraine, best illustrate the negative influence of a political situation on religious practices, including pilgrimages as only in recent years have we been witnessing a rebirth of religious life in these areas. In different historical periods, the state of the economy and politics often led to the creation of religious centre systems ‘substituting’ for the main sanctuary. Single or multiple visits to such places were compensation for a pilgrimage to the main centre where access was limited or even impossible. That is how European *Jerusalems* (calvaries), or the small ‘*Shikoku*’ (Buddhism, Japan) appeared. In Islam, to a Muslim’s mind, paying several visits to some of the centres in different parts of the world is equal to going on a pilgrimage to Mecca.

O randze danego ośrodka pielgrzymkowego decydują zatem takie czynniki, jak: tradycja i ciągłość kultu, znaczenie czczonego obiektu, a także położenie ośrodka, jego dostępność komunikacyjna i stopień rozwoju infrastruktury. Elementy te w znacznym stopniu wyznaczają popularność ośrodka, która wyraża się zróżnicowanym zasięgiem jego przestrzennego i społecznego oddziaływania. Wśród wyznawców większości religii na ogół panuje przekonanie, że ośrodki duże są bardziej przepojone *sacrum* aniżeli ośrodki małe. Fakt ten zapewne powoduje coraz częstsze przypadki zanikania funkcji pielgrzymkowych w małych ośrodkach oraz zmianę ich zasięgu oddziaływania z regionalnego do lokalnego. Okres pobytu pielgrzymów w ośrodkach kultu jest zróżnicowany. W większości przypadków, zwłaszcza w ośrodkach o zasięgu lokalnym i regionalnym, wynosi on 1–2 dni. W wielkich centrach pielgrzymkowych pątnicy zatrzymują się zazwyczaj dłużej, na kilka lub kilkanaście dni. Gdy centra te znajdują się daleko od miejsca zamieszkania pątnika, okres jego pobytu w miejscu świętym przedłuża się często do kilku tygodni, a nawet dłużej, niekiedy aż do śmierci. Obserwuje się to zwłaszcza w Azji (islam, hinduizm, buddyzm).

W migracjach do ośrodków kultu wyraźnie zaznaczają się trzy podstawowe motywy, dość istotnie różnicujące cel i sposób odbywania wędrówki. Jeden z nich to motyw wynikający wyłącznie z pobudek religijnych, drugi to motyw religijno-poznawczy, trzeci natomiast wynika z pobudek pozareligijnych, głównie poznawczych.

Migracje podejmowane wyłącznie z motywów religijnych, najczęściej określane jako pielgrzymki czy „właściwe pielgrzymki”, dominują w niektórych krajach chrześcijańskich, islamie oraz religiach wschodnich. W chrześcijaństwie ten typ migracji popularny jest przede wszystkim w krajach Ameryki Łacińskiej oraz Europy Środkowo-Wschodniej. W wielu krajach wędrówki religijne wynikające z takiej motywacji związane są w pierwszym rzędzie z pielgrzymkami pieszymi. Uczestnicy tych migracji okres pielgrzymki poświęcają na modlitwę, nabożne praktyki czy medytacje. Motyw wyłącznie religijny przyświeca też tzw. „pielgrzymkom specjalistycznym”, związanym zwłaszcza z podróżami chorych do miejsc świętych. Zdaniem wielu specjalistów dla wędrówek o wyłącznie religijnym charakterze należy utrzymać nazwę „pielgrzymka”.

The status of a given pilgrimage centre is thus determined by the tradition and continuity of the cult, the significance of the object of worship, as well as the location of the centre, its accessibility and infrastructure. The above elements, largely the popularity of a given centre, are visible in its spatial range and social influence. The followers of most religions usually believe that a larger religious centre is more saturated with *sacrum* than smaller. This in turn leads to the disappearance of pilgrimage functions in small centres and to a change of influence from regional to simply local. The pilgrims' length of stay in cult centres varies. In most cases, especially in local and regional centres, it is 1–2 days while in large centres the pilgrims usually stay for several. When a centre is far from the pilgrim's home, he/she often stays for a few weeks or even until the end of life, particularly common in Asia (Islam, Hinduism and Buddhism).

There are three basic motives for pilgrimages and these significantly differentiate the aim and mode of travelling. One motive is purely religious, the second a combination of religious and cognitive, and the third non-religious and mainly cognitive.

'Migrations' for purely religious reasons, most often described as pilgrimages or 'true pilgrimages', dominate in some Christian countries, as well as in Islam and eastern religions. In Christianity this type of migration is mainly popular in Latin America and Central and Eastern Europe. In many countries such religious journeys are primarily walking pilgrimages with participants devoting their time to prayer, religious practice or meditation. Pilgrimages for special purposes, particularly those of the ill travelling to holy sites, have also a purely religious motive. According to many specialists, only purely religious trips should be referred to as 'pilgrimages'.

The next type of migration combines religious and tourist motives. The features in common are: the very fact of setting out on a journey (movement in space), using the same elements of

Odmienny typ stanowią podróże, dla podjęcia których główny motyw wynika z połączenia aspektów religijnych z szeroko rozumianą turystyką. Cechą wspólną migracji „czysto” religijnych i turystycznych jest sam fakt podjęcia podróży, a więc przemieszczenie przestrzenne, korzystanie z tych samych elementów infrastruktury turystycznej, podobny czas największej aktywności, przypadający na okres wiosenno-jesienny, oraz wpływ na strukturę funkcjonalną miejscowości, wyrażający się głównie rozwojem sektora trzeciego. Różni je natomiast w sposób zasadniczy motywacja podjętej wędrowki, jej cel, a także sposób zachowania się w czasie podróży i w miejscu docelowym. W migracjach, podczas których motywy religijne i turystyczne są równoważne, nawiedzenie świętego miejsca (a raczej świętych miejsc, gdyż zazwyczaj jest ich kilka) łączy się z poznaniem danego kraju, regionu lub miejscowości. Choć podróżni uczestniczą w obrzędach religijnych, to jednak główny motyw nie ma charakteru czysto religijnego. Sytuację taką obserwujemy zwłaszcza w Europie Zachodniej. W tym przypadku panuje w zasadzie zgodność co do określenia takich podróży terminem „turystyka religijna”. Turystyka ta zaczęła rozwijać się na szeroką skalę począwszy od okresu międzywojennego, kiedy to w miejscowościach pielgrzymkowych pojawiały się coraz częściej osoby przybywające także w celach wypoczynkowych lub poznawczych. Wiązało się to z faktem posiadania przez ośrodki kultu bogatych walorów przyrodniczych lub antropogenicznych. Niektóre centra pielgrzymkowe położone w górach stały się równocześnie stacjami sportów zimowych, na przykład austriackie Mariazell czy szwajcarskie Einsiedeln. Centra miejskie o bogatych tradycjach religijnych i historycznych zaczęły być odwiedzane ze względu na unikatowe zabytki architektoniczne (Santiago de Compostela, Rzym, Kraków, Jerozolima, Varanasi, Kairuan, Mashhad).

Do ośrodków kultu przybywają też osoby podejmujące podróż z innych pobudek, aniżeli religijne. Podróże tych nie należy traktować jako form turystyki religijnej, w literaturze przedmiotu są one określane jako turystyka kulturowa (kul-turalna) – np. dla chrześcijan azjatyckie ośrodki kultu religijnego związane z innymi religiami czy też odwiedzanie sanktuariów chrześcijańskich przez wyznawców innych religii.

tourist infrastructure, a similar period of greatest activity (spring and autumn), as well as affecting the functional structure of a destination (the development of the tertiary sector). The aspects which make them different are the motive and purpose of the journey, as well as behaviour during the trip and at the destination. In 'migrations' where religious and tourist motives occur alongside one another, visiting a holy site or sites (there are usually several of them) is combined with learning about a given country, region or town. Although the travellers participate in religious ceremonies, their main motive is not purely religious. This situation is particularly common in Western Europe, and specialists agree that the phenomenon should be referred to as 'religious tourism'. It started to develop after World War I when pilgrimage sites were increasingly often visited by people who also wanted to rest and learn something about the place, as cult centres had many natural and cultural advantages. Some located in the mountains became winter sports resorts, like Mariazell in Austria or Einsiedeln in Switzerland. Urban centres with rich religious and historical traditions began to be visited for their unique architecture (Santiago de Compostela, Rome, Kraków, Jerusalem, Varanasi, Kairuan and Mashhad).

Cult centres are also visited by people travelling for reasons other than religious. These trips should not be treated as forms of religious tourism and in the literature they are referred to as cultural tourism. Christians visit Asian centres of religions different from their own, and Christian sanctuaries are visited by followers of other beliefs.

2. CHRISTIAN PILGRIMAGE CENTRES

The further more detailed discussion will be limited to Christian sanctuaries. At present there are over 6,000 registered sanctuaries of at least regional status. Considering their range of influence, the intensity of the pilgrimage movement and

2. CHRZEŚCIJAŃSKIE OŚRODKI PIELGRZYMKOWE

Bardziej szczegółowe rozważania ograniczymy do sanktuariów chrześcijańskich. Obecnie w świecie chrześcijańskim rejestruje się ponad 6000 sanktuariów o randze co najmniej regionalnej. Uwzględniając zasięg oddziaływania ośrodka, wielkość ruchu pielgrzymkowego oraz aktywność duszpasterską, można je podzielić na:

- ośrodki o randze światowej – największe centra pielgrzymkowe w chrześcijaństwie; ich ranga wynika z tradycji i roli historycznej (Jerozolima, Rzym, Athos) lub też wiąże się z ponadczasowym i szczególnym charakterem przekazanych w nich orędzi (Fatima, Lourdes);

- ośrodki o randze międzynarodowej – zasięgiem oddziaływania nie przekraczają jednego kontynentu; w tej grupie znajduje się większość sanktuariów narodowych;

- ośrodki o randze krajowej – ośrodki o zasięgu ogólnokrajowym, podejmujące inicjatywy duszpasterskie co najmniej na szczeblu archidiecezjalnym;

- ośrodki o randze ponadregionalnej – ośrodki o zasięgu przekraczającym granice macierzystej diecezji, znane również poza regionem, zazwyczaj główne centra pątnicze regionu;

- ośrodki o randze regionalnej – ośrodki o zasięgu ograniczonym do macierzystej diecezji, realizujące diecezjalne programy duszpasterskie.

W systemie ośrodków chrześcijańskich szczególna rola przypada Jerozolimie, będącej najważniejszym miejscem kultowym dla wszystkich chrześcijan. Do Świętego Miasta pielgrzymowano już w pierwszych wiekach chrześcijaństwa, a ruch ten wyraźnie nasilił się w IV w., po wzniesieniu Bazyliki Bożego Grobu. Świątynia ta jako jedna z nielicznych w świecie chrześcijańskim używana jest przez kilka wspólnot, głównie katolików, prawosławnych Greków i Ormian. Fenomen pielgrzymowania do Jerozolimy, podobnie jak i do całej Ziemi Świętej, polega też na tym, iż obszary te od wieków zamieszkane są głównie przez ludność niechrześcijańską i silnie oddalone od terenów zdominowanych przez chrześcijan. Jednak chęć zobaczenia Ojczyzny Jezusa, modlitwy w miejscach, gdzie żył, nauczał a przede wszystkim w miejscach, gdzie poniósł krzyżową śmierć i zmartwychwstał, ma tutaj pierwszorzędne znaczenie.

Poza Ziemią Świętą silna koncentracja chrześcijańskich ośrodków pielgrzymkowych występuje

ministering activity, they can be divided into:

- Global centres – the largest pilgrimage centres in Christianity. Their status is based on tradition and historical significance (Jerusalem, Rome, Athos), or the timeless and special nature of the message they spread (Fatima, Lourdes);

- International centres – their range of influence does not exceed one continent. This group includes most national sanctuaries;

- National centres – their activity begins at the archdiocesan level;

- Supraregional centres – their influence reaches beyond their dioceses, they are known outside the region, and are usually the main pilgrimage centres of a region;

- Regional centres – their influence is limited to their dioceses, they carry out the diocesan ministering programs.

Within the system of Christian centres, Jerusalem, the most important city for all Christians, plays a particular role. Pilgrims were already travelling there in the early days of Christianity, and the movement clearly intensified in the 4th c, after the erection of the 'Basilica of God's Grave'. The shrine, one of the few in the Christian world, is used by several communities, mainly Catholics, Eastern Orthodox Greeks and Armenians. The phenomenon of travelling to Jerusalem, like the whole of the Holy Land, results from the fact that the area has been inhabited by non-Christian populations for centuries and is situated far from areas dominated by Christians. However, the desire to see Jesus' homeland, to pray at the places where He lived, taught, suffered, died and rose from the dead, prevails.

Outside the Holy Land, many Christian pilgrimage centres are found in areas culturally associated with this religion, mainly in Europe and Latin America, primarily Catholic and Eastern Orthodox countries. The Protestant Church by definition does not support the idea of pilgrimages and sanctuaries. Due to the Church's missionary activity, new centres have also appeared in Africa and even

przede wszystkim na obszarach kulturowo związanych z tą religią, głównie w Europie i Ameryce Łacińskiej. Odnosi się to w pierwszym rzędzie do krajów katolickich i prawosławnych. Protestantyzm z założenia nie sprzyja rozwojowi pielgrzymek i zakładaniu ośrodków sanktuaryjnych. Ze względu na działalność misyjną Kościoła nowe ośrodki powstają także w Afryce, a nawet w dalekiej Azji, przykładowo Akita w Japonii czy Kibeho w Ruandzie.

Dla katolików miejscem szczególnym jest Rzym, będący siedzibą papieża, uważany za stolicę zachodniego chrześcijaństwa. Do grobów apostołów Piotra i Pawła wierni przybywali już w wiekach I-II. Ważnym momentem w dziejach pielgrzymek do Wiecznego Miasta było ogłoszenie przez papieża Bonifacego VIII roku 1300 Rokiem Jubileuszowym. Od tego czasu, zwłaszcza w Latkach Jubileuszowych, Rzym nawiedzają liczni pielgrzymi, by *ad limina Apostolorum* („u progów apostołów”) prosić o specjalne łaski i zyskać odpust zupełny.

Dla chrześcijaństwa wschodniego duchową stolicą jest przede wszystkim góra Athos. Pierwsi mnisi pojawili się tutaj w VII-VIII w. W 885 r. cesarz Bazyli I nadał mnichom półwysep na własność. Obecnie na Athos czynnych jest 17 klasztorów greckich, jeden ruski, jeden serbski i jeden bułgarski. Przechowuje się w nich wiele cennych relikwii i ikon, m.in.: relikwie św. Atanazjusza – założyciela pierwszego klasztoru na Athos – Wielkiej Ławry. Aby zachować monastyczny charakter miejsca ruch pielgrzymkowy jest ograniczony, codziennie wydaje się 100 wiz dla prawosławnych i 10 dla nieprawosławnych.

Zdecydowana większość współcześnie funkcjonujących ośrodków pielgrzymkowych to ośrodki związane z kultem maryjnym (ok. 80% ogółu). Kult ten istniał w Kościele od samego początku, oficjalnie został zatwierdzony na soborze efeskim w 431 r. Wiązał się on przede wszystkim z czczeniem cudownych wizerunków Matki Bożej. Sanktuaria maryjne należą – zdaniem Jana Pawła II – do „duchowego i kulturalnego dziedzictwa danego ludu i posiadają wielką siłę przyciągania i promieniowania” (Anioł Pański 21 VI 1987). Już w średniowieczu wielkie maryjne ośrodki pielgrzymkowe o zasięgu ponadregionalnym istniały m.in. w Walsingham w Anglii, Le-Puy-en Velay i Rocamadour we Francji, Montserrat i Saragossa w Hiszpanii, Loreto we Włoszech, Mariaszell w Austrii, Altötting w Niemczech czy Jasna Góra w Polsce.

distant Asia, like Akita in Japan or Kibeho in Rwanda.

For Catholics Rome, the seat of Popes, and considered the capital of Western Christianity, is very special and there has been travel to St Peter's and St Paul's graves since as early as in the 1st and 2nd c. An important moment in the history of pilgrimages to the Eternal City was the announcement of the year 1300 as a *Holy Year* by Pope Boniface VIII. Since that time, especially during *Holy Years*, Rome has been visited by great numbers of pilgrims who *ad limina Apostolorum* ('at the Apostles' door') want to ask for special grace and receive plenary indulgence.

The spiritual capital of Eastern Christianity is Mount Athos. The first monks appeared in the 7th-8th c and in 885, Emperor Basil I gave them the peninsula as a gift. Today there are 17 Greek, one Russian, one Serbian and one Bulgarian monastery on Athos. A lot of invaluable relics and icons are kept in them like the relics of St Anastasius, the founder of the first monastery on Athos, the Great *Lavra*. In order to preserve the monastic character of the site, pilgrimage is limited, with 100 visas issued to followers of the Eastern Orthodox Church, and ten for those belonging to other churches.

A great majority of today's pilgrimage centres are associated with the cult of the Virgin Mary (c. 80%). They have existed since the beginning of Church and were officially established at the Council of Ephesus in 431 based on the worship of the miraculous representations of the Mother of God. According to John Paul II, sanctuaries devoted to the Virgin Mary belong to "*the spiritual and cultural heritage of a given nation and have the great power of attracting and radiating*" (*The Angelus*, 21st June 1987).

Enormous centres devoted to the Virgin Mary already existed in the Middle Ages e.g. in Walsingham in England, Le Puy-en-Velay and Rocamadour in France, Montserrat and Saragossa in Spain, Loreto in Italy, Mariaszell in Austria, Altötting in Germany, or Jasna Góra in Poland.

The cult of the Virgin Mary has also flourished in Eastern Orthodox churches,

Rozbudowany kult maryjny notowano również w Kościołach prawosławnych, szczególnie na Rusi. Wyjątkową czcią otaczano zwłaszcza ikonę Matki Bożej Włodzimierskiej (będąca kolejno w Wyszogrodzie pod Kijowem, Włodzimierzu oraz Moskwie) czy ikonę Zaśnięcia Matki Bożej w kijowskim Soborze Uspienskim, a także ikonę Matki Bożej Orantki w świątyni Mądrości Bożej (Hagia Sophia) w Konstantynopolu. Obecnie najbardziej czczona przez prawosławnych ikona Maryi znajduje się na greckiej wyspie Tinos, ogłoszonej w 1972 r. wyspą świętą.

Ważną rolę w rozwoju kultu maryjnego odegrały miejsca objawień maryjnych. Zapoczątkowały one rozwój tak dużych i ważnych ośrodków pielgrzymkowych, jak: Guadalupe w Meksyku, Lourdes, La Salette, Fatima czy Medjugorje. W przypadku Medjugorje objawienia nie zostały wprowadzone dotąd uznane przez władze kościelne, jednak miejsce to funkcjonuje jako sanktuarium modlitwy.

Spośród sanktuariów maryjnych za ośrodki o randze światowej należy uznać: Guadalupe w Meksyku, Fatimę, Lourdes i Częstochowę. Co roku każdy z tych ośrodków odwiedza kilka milionów pielgrzymów (w przypadku Guadalupe nawet kilkanaście), przy czym znaczący odsetek stanowią obcokrajowcy. Nie wchodząc w historię poszczególnych ośrodków warto podkreślić ich ogromną rangę w całym Kościele katolickim. Przykładowo, Matka Boża z Guadalupe w 1910 r. została ogłoszona patronką całej Ameryki Łacińskiej. Papież Pius XII w 1938 r. ogłosił Rok Matki Bożej z Guadalupe, podobnie uczynił Jan XXIII w 1960 r. Z kolei dzień 11 lutego, obchodzony w Kościele jako dzień Matki Bożej z Lourdes, jest zarazem Światowym Dniem Chorych. Lourdes od dawna specjalizuje się w przyjmowaniu chorych pielgrzymów, pierwsza pielgrzymka tego typu miała miejsce już w 1873 r. W 1908 r., w 50 rocznicę objawień, do sanktuarium przybyła pierwsza pielgrzymka cudownie uzdrowionych (ponad 300 osób). Orędzia przekazane przez Maryję w Lourdes i Fatimie, uniwersalne w swej treści i aktualne dla całej ludzkości, spowodowały silną translokację kultu i powstanie licznych ośrodków Matki Bożej z Lourdes i Matki Bożej z Fatimy w wielu krajach, na wszystkich kontynentach. Zgodnie z przekazami z Fatimy papieże kilkakrotnie dokonywali aktu poświęcenia świata Niepokalanemu Sercu Maryi (1942, 1982, 1984, 1991). Z kultem Matki Bożej Fatimskiej wiążą się też peregrynacje Jej wizerunku. Do tej pory Figura nawiedziła ponad 60 państw, m. in. Rosję i Ka-

especially in Russia. Particular reverence was paid to the icon of the Mother of God of Włodzimierz (it was first in Wyszogród near Kiev, then in Włodzimierz and Moscow), or the icon of the 'Virgin Mary Falling Asleep' in the Kiev *Uspienski Sobor*, as well as the icon of the Mother of God in the *Orantka* in Hagia Sophia in Constantinople. Today, the most worshipped icon of the Virgin Mary can be found on the island of Tinos, declared holy in 1972.

In the development of the Virgin Mary cult, an important part was played by the sites of Mary's revelations. They gave rise to such large and significant centres as Guadalupe in Mexico, Lourdes, La Salette, Fatima or Medjugorje. Every year each of them is visited by millions of pilgrims (in the case of Guadalupe the number exceeds tens of millions), many of them travelling from overseas. Without going into the historical details of individual centres, their importance for the whole Catholic Church is worth pointing out. For example, in 1910 the Mother of God from Guadalupe became the patron of the whole of Latin America. In 1938 pope Pius XII announced the *Year of the Mother of God* from Guadalupe, as did Pope John XXIII in 1960. The 11th February is celebrated as the *Day of the Mother of God* from Lourdes, and at the same time it is the *World Day of the Sick*. Lourdes has a long tradition of receiving sick pilgrims and the first pilgrimage of this type took place in 1873. In 1908, on the 50th anniversary of the revelations, the sanctuary was visited by the first pilgrimage of the miraculously cured (over 300 people). The messages from the Virgin Mary in Lourdes and Fatima, universal and applicable to all people, led to a strong translocation of the cult and the appearance of many centres of the 'Mother of God from Lourdes' and the 'Mother of God from Fatima' in many countries on all continents. Following messages from Fatima, Popes have placed the world under the care of the Sacred Heart several times (1942, 1982, 1984 and 1991). The cult also includes peregrinations of Her image and so far

zachstan. Jasna Góra (Częstochowa) jest w tej grupie jedynym sanktuarium, którego powstanie nie jest związane z objawieniami Matki Bożej. Przedmiotem szczególnego kultu jest tutaj ikona Matki Bożej z Dzieciątkiem, ofiarowana paulinom przez księcia Władysława Opolczyka w 1382 r. Swoistym fenomenem religijnym i społecznym w skali światowej stały się pielgrzymki piesze na Jasną Górę. Do Częstochowy wiedzie ponad 50 szlaków pieszych wędrówek religijnych, które przecinają całą Polskę, a ich długość waha się od kilku do kilkuset kilometrów. Uczestniczy w nich corocznie ponad 200 tys. pielgrzymów, z których 10–15 tys. to obcokrajowcy. Od kilku lat na Jasną Górę przybywają pielgrzymki piesze z Czech i Słowacji.

W grupie sanktuariów o zasięgu międzynarodowym znajduje się kilkadziesiąt ośrodków. Są wśród nich zarówno ośrodki o kilkusetletniej tradycji, przez wieki kształtujące kulturę religijną Europy (m.in. Asyż, Padwa, Loreto, Santiago de Compostela, Montserrat, Altötting, Einsiedeln) czy Ameryki (Luján, Aparecida), jak i ośrodki młode, powstałe w ubiegłym stuleciu, lecz już o ugruntowanej pozycji, przyciągające co roku miliony pątników (San Giovanni Rotondo, Syrakuzy, Lisieux, Kraków-Łagiewniki). W ostatnich latach obserwuje się zwłaszcza ponowne ożywienie ruchu pielgrzymkowego do Santiago de Compostela. W średniowieczu sanktuarium to należało do najważniejszych miejsc pielgrzymkowych Europy, w XII w. aktem papieskim Compostela została uznana za trzecie, obok Jerozolimy i Rzymu, święte miasto chrześcijaństwa. Prowadziło tutaj wiele szlaków pielgrzymkowych, przecinających niemal całą Europę. Współcześnie podjęto próbę reaktywowania części z tych szlaków, szczególnie uczęszczany jest odcinek prowadzący od granicy Galicji do Composteli. Kwintesencję roli tego miejsca w dziejach kontynentu i Kościoła zawarł Jan Paweł II w słynnym Akcie Europejskim, przedstawionym w Composteli w 1982 r. Powiedział wówczas m.in.: „[...] Cała Europa odnalazła się wokół tej »pamiątki« świętego Jakuba, w tych samych wiekach, w których budowała się jako kontynent jednorodny i zjednoczony duchowo”. I dalej „[...] Z Santiago kieruję do Ciebie, stara Europo, wołanie pełne miłości: Odnajdź siebie! Bądź sobą! Odkryj swoje początki! Technij życie w te autentyczne wartości, które sprawiły, że twoje dzieje pełne były chwały, a twoja obecność na innych kontynentach dobroczynna. Odbuduj swoją jedność duchową w klimacie peł-

the statue has travelled to over 60 countries, including Russia and Kazakhstan. Jasna Góra (Częstochowa) is the only sanctuary in this group to have emerged unconnected with a Marian revelation. The icon of the Mother of God with Child, given to the Pauline monks by King Władysław Opolczyk in 1382, is treated with particular reverence here. The walking pilgrimages to Jasna Góra are a religious and social phenomenon on a global scale. Over 50 religious trails lead to Częstochowa across Poland, from several kilometres to several hundred long. Every year over 200,000 pilgrims take part in these pilgrimages, 10–15,000 of them foreigners. For several years pilgrims have been arriving on foot from the Czech Republic and Slovakia.

Among international sanctuaries, there are several dozen centres. They include both very old centres that for centuries have shaped religious culture in Europe (e.g. Assisi, Padua, Loreto, Santiago de Compostela, Montserrat, Altötting and Einsiedeln) or America (Lujan and Aparecida), and new ones, created in the previous century but already well-established and attracting millions of pilgrims every year (San Giovanni Rotondo, Syracuse, Lisieux and Kraków-Łagiewniki). Recent years have witnessed a particular revival of the pilgrimage movement to Santiago de Compostela. In the Middle Ages the sanctuary was one of the most important pilgrimage sites in Europe and in the 12th c it was appointed by the Pope the third holy city of Christendom after Jerusalem and Rome and many pilgrimage trails led there across Europe. In contemporary times an attempt to restore some of these trails has been made, like the trail leading from the border of Galicia to Compostela. The central role this site plays in the history of the continent and Church was expressed by John Paul II in the famous 'European Act', presented in Compostela in 1982:

The whole of Europe is joined around this 'memorial' of St James, when through the same centuries it was taking shape as a homogenous and spiritually united

nego szacunku dla innych religii i dla prawdziwych swobód”.

Budowa tożsamości religijnej i kulturowej to zadanie realizowane przez większość sanktuariów, nie tylko tych największych, o zasięgu międzynarodowym czy narodowym. Każdy ośrodek, bez względu na jego rangę, skupia bowiem wokół siebie pewną społeczność przekazując jej określone wartości. Dlatego też, mówiąc o systemie chrześcijańskich ośrodków pielgrzymkowych, należy pamiętać, iż istotną rolę w jego funkcjonowaniu odgrywają również ośrodki małe, lokalne czy regionalne, oddziałujące na miejscowe wspólnoty parafialne czy diecezjalne.

3. WNIOSKI KOŃCOWE

Przeprowadzone powyżej rozważania miały przede wszystkim na celu uświadomić tradycję i rangę pielgrzymowania w kulturze religijnej świata, w szczególności świata chrześcijańskiego. W większości religii obserwujemy zjawisko wykształcania się sieci ośrodków kultu religijnego z wyraźną tendencją do koncentracji ruchu pielgrzymkowego w najważniejszych ośrodkach. Ostatnio coraz częściej pojawiają się pytania o przyszłość pielgrzymowania. U podstaw tych pytań leżą niewątpliwie procesy obojętnienia w zakresie praktyk religijnych, zwłaszcza nadobowiązkowych.

Naszym zdaniem należy patrzeć w przyszłość z pewnym optymizmem. Chęć pielgrzymowania leży bowiem w naturze człowieka, który w miejscach świętych szuka w pierwszym rzędzie kontaktu z Bogiem. Pobyt w takim miejscu skłania do zadumy nad sobą samym, do modlitwy, kontemplacji, ale często również do odnajdywania sensu życia. Każde święte miejsce ma swoją niepowtarzalną atmosferę i specyfikę, które można „dotknąć” jedynie poprzez nawiedzenie danego sanktuarium. Należy sądzić, że w przyszłości praktyki religijne, zwłaszcza nadobowiązkowe z pielgrzymkami włącznie zachowają swoją dotychczasową żywotność. Nie wyklucza to oczywiście przekształceń strukturalnych czy duszpasterskich, dokonywanych zwłaszcza pod kątem potrzeb wiernych w nowym stuleciu i tysiącleciu.

Jeżeli więc założymy, że wędrówki, o których mówimy, będą się rozwijać w przyszłości, należy zarysować choćby w skrócie główne kierunki rozwoju ośrodków pielgrzymkowych:

continent. (...) From Santiago I call to you with love, old Europe: find yourself! be yourself! discover your origins! breathe life into those genuine values which have made your history glorious, and your presence on other continents charitable. Rebuild your spiritual unity, respecting other religions and true freedom (...).

The majority of sanctuaries, not only international or national, create the religious and cultural identity of the communities to which they teach certain values. Therefore, when speaking about the system of Christian pilgrimage centres we should also remember that small local or regional centres, which have influence on the inhabitants of local parishes or dioceses, constitute an integral part of the whole system.

3. CONCLUSIONS

The aim of the discussion presented above was to show the tradition and importance of pilgrimages in religious culture, especially of the Christian world. Most religions create a system of cult centres with the pilgrimage movement concentrating on the most important. Recently questions have arisen about the future of pilgrimage because of growing indifference towards non-obligatory religious practice.

We view the future with optimism. The need to go on a pilgrimage is inherent in human nature as man searches to be close to God at holy sites. Staying in such places makes the pilgrim reflect, pray, contemplate and often find meaning in life. Every sanctuary has its unique, special atmosphere which can be experienced only by visiting it. It can be assumed that in future religious practices, in particular those which are not obligatory and thus including pilgrimages, will still flourish. This naturally does not mean that there will be no structural or pastoral changes introduced for the benefit of the believers in the new century and millennium.

1. Randze religijnej poszczególnych ośrodków powinien odpowiadać stopień rozwoju niezbędnej infrastruktury. Przykładem ośrodków o rozwiniętej funkcji religijnej, przejawiającej się m.in. specyficzną infrastrukturą są Lourdes i Fatima. W odmiennych warunkach politycznych funkcjonowała Jasna Góra. System komunistyczny czynił bowiem wszystko, aby oddzielić miasto Częstochowę od Sanktuarium Jasnogórskiego. Przejawiało się to m.in. swoistym „embargo” politycznym na inwestycje, mogące służyć pielgrzymom. W Częstochowie na 1000 mieszkańców przypada niewiele ponad 20 łóżek w bazie noclegowej, w Lourdes ok. 2800. W literaturze przedmiotu Lourdes zalicza się do ośrodków o „monokulturze religijnej”, a ze względu na rozwiniętą bazę hotelową określane jest jako „miasto – hotel”.

2. Należy się spodziewać, że systematycznie będą rozwijać się podróże podejmowane z motywów religijno-poznawczych, a więc tzw. „turystyka religijna”. Już obecnie w wielu krajach uczestnicy takich wędrówek dominują w strukturze przyjazdów do znanych ośrodków. Z drugiej strony obserwujemy coraz większe zainteresowanie – zwłaszcza osób młodych – uczestnictwem w pielgrzymowaniu pieszym. W szeregu regionów Europy pojawia się coraz więcej inicjatyw w tym zakresie. Rozwijająca się turystyka religijna ma wszelkie szanse na zaktywizowanie ośrodków o randze krajowej, ponadregionalnej i lokalnej, zwłaszcza tych, w których zlokalizowane są obiekty sakralne o wysokich wartościach artystycznych.

3. Powinno się dążyć do odpowiedniego zagospodarowania szlaków pielgrzymkowych, zarówno tych, którymi wędrują pielgrzymki piesze, jak i tych po których pielgrzymi i uczestnicy turystyki religijnej podróżują autokarami. Uwaga ta odnosi się szczególnie do krajów Europy Środkowej i Wschodniej, w których zaniedbania w tej dziedzinie są znaczące. Przy szlakach takich zlokalizowane są na ogół ośrodki kultu religijnego niższych kategorii. Zatem zagospodarowanie turystyczne szlaków stanowi jedną z szans aktywizacji położonych wzdłuż nich ośrodków.

4. W ośrodkach kultu religijnego położonych w Europie Środkowej i Wschodniej koniecznością staje się stworzenie odpowiednich warunków umożliwiających przyjazdy osobom chorym i niepełnosprawnym. Najlepszy wzorzec dla tego typu zagospodarowania stanowi Lourdes, a w ostatnich latach również Fatima.

Since we have assumed that pilgrimage as such will develop in the future, we must outline the main trends in the development of pilgrimage centres.

1. The development of the necessary infrastructure should correspond to the religious status of individual centres, and good examples with a well-developed religious function, manifested in a particular kind of infrastructure, are Lourdes and Fatima. Jasna Góra functioned in different political conditions with the communist system doing everything to isolate the city of Częstochowa from the Jasna Góra sanctuary. The authorities imposed a kind of political ‘embargo’ on investments which might have benefited pilgrims so in Częstochowa there are only slightly over 20 hotel beds per 1000 inhabitants, while in Lourdes the number is 2800. Lourdes is regarded as a ‘monocultural’ religious centre, and due to its well-developed hotel infrastructure, it is called a ‘hotel city’.

2. It may be expected that the number of trips for religious-cognitive purposes (religious tourism) will grow. At present in many countries, participants of such trips dominate at well-known sites. On the other hand we observe a growing interest in walking pilgrimages, especially among young people in many parts of Europe. Developing religious tourism is very likely to stimulate national, regional and local centres, particularly those with sacred buildings presenting high artistic values.

3. Pilgrimage trails should be properly maintained, both for those walking and motorized. This remark refers mostly to Central and East European countries, seriously neglected in this respect and usually lower category religious centres are found on such trails. Attending to the poor condition of trails is then one of the ways to stimulate the centres lying on them.

4. In the religious centres in Central and Eastern Europe it is necessary to create conditions for sick and handicapped pilgrims. The best examples to follow in this respect are Lourdes and, recently, Fatima.

5. Pielgrzymki mogą stanowić jeden z ważnych czynników integracji Europy. W zachodniej części Rosji, na Ukrainie i w Białorusi aż po wschodnie tereny Polski, a także na Półwyspie Bałkańskim obserwuje się wzajemne przenikanie się szlaków prawosławnych i katolickich. Zasięg szlaków prawosławia kończy się na terenie Polski, skąd w kierunku Europy Środkowej i Zachodniej prowadzą już szlaki pielgrzymek katolickich.

5. Pilgrimages can become an important tool for European integration. We observe Eastern Orthodox and Catholic trails crossing in the western part of Russia, Ukraine and Belarus reaching the eastern parts of Poland, as well as in the Balkan Peninsula. Eastern Orthodox influences end in Poland, from where only Catholic pilgrimages go towards Central and Western Europe.

BIBLIOGRAFIA – BIBLIOGRAPHY

JACKOWSKI A., 1991, *Zarys geografii pielgrzymek*, Uniwersytet Jagielloński, Kraków.

JACKOWSKI A., 1998, *Pielgrzymowanie*, Wyd. Dolnośląskie, Wrocław.

JACKOWSKI A., SOLJAN I., BILSKA-WODECKA E., 1999, *Religie świata. Szlaki pielgrzymkowe*, [w:] *Wielka encyklopedia geografii świata*, t. 15, Wyd. KURPISZ, Poznań.

MATLOVIČ R., 2001, *Geografia religii, náčrt problematiky*. Fakulta humanitných a prírodných vied Prešovskej univerzity v Prešove, Prešov.

VUKONIĆ B., 1996, *Tourism and Religion*, Pergamon, Tarrytown.